

ӨОЖ: 930.85 + 811.161.2 + 39

ОРХОН ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ – ТҮРКІ ӨРКЕНИЕТІНІҢ РУХАНИ МҰРАСЫ

Болатова Анара Аскарвна

магистр, аға оқытушы

Омиртаев Мухит Калярович

магистр, аға оқытушы

Орталық Азия инновациялық университеті

Қазақстан, Шымкент.

Аннотация. Орхон ёзма ёдгорликлари туркий цивилизациянинг энг қадимий ва нодир маънавий меросларидан бири ҳисобланади. VIII асрга оид ушбу битиклар туркий халқларнинг давлат тузилиши, сиёсий тафаккури, маънавий қадриятлари ва тарихий хотираси ҳақида муҳим маълумот беради. Мақолада Орхон ёзувларининг кашф этилиши, ўрганилиши, тил хусусиятлари, бадиий қиммати ҳамда замонавий туркий халқлар маънавий ҳаётидаги аҳамияти кенг таҳлил қилинади.

Калт сўзлар: Орхон ёзувлари, туркий цивилизация, маънавий мерос, қадимий туркий тил, Култегин, Билге қоған, Тоньюқук.

Аннотация. Орхонские письменные памятники являются уникальным духовным наследием тюркской цивилизации. Датированные VIII веком, они отражают политическое устройство, мировоззрение, нравственные ценности и историческую память древних тюрков. В статье рассматриваются история открытия Орхонских надписей, их языковые особенности, художественная ценность и значение для формирования национального самосознания современных тюркских народов.

Ключевые слова: Орхонские надписи, тюркская цивилизация, духовное наследие, древнетюркский язык, Культегин, Бильге-каган, Тоньюкук.

Abstract. The Orkhon inscriptions constitute one of the most significant spiritual legacies of Turkic civilization. Dating back to the 8th century, these monuments provide valuable information about the political system, worldview, ethical values, and historical consciousness of the ancient Turks. This article analyzes the discovery and study of the Orkhon inscriptions, their linguistic and literary features, and their importance for the national identity of modern Turkic peoples.

Keywords: Orkhon inscriptions, Turkic civilization, spiritual heritage, Old Turkic language, Kul Tigin, Bilge Khagan, Tonyukuk.

Орхон жазба ескерткіштері – түркі халықтарының рухани және мәдени мұрасының ең маңызды, тарихи құндылығы жоғары бөлімі. Бұл жазбалар VIII ғасырда қазіргі Моңғолия аумағында Орхон өзені бойында қашалып жазылған және олар арқылы көне түркі қоғамының саяси құрылымы, әлеуметтік қатынастары, әскери ұйымдасуы, дүниетанымдық ой-пікірлері, моральдық және этикалық ұстанымдары туралы деректерді толық түсінуге мүмкіндік туады. Орхон ескерткіштері тек тарихи құжат қана емес, сонымен қатар әдеби-әдебиеттанулық, лингвистикалық және философиялық зерттеулердің негізі болып табылады [1,56].

Түркі өркениеті Еуразия кеңістігінде бірнеше мыңжылдық бойы қалыптасып, дамып келген мәдени жүйе. Оның тарихы тек сыртқы саяси оқиғалармен шектелмей, ішкі мәдени даму мен рухани құндылықтарға байланысты. Орхон жазулары түркі өркениетінің осы рухани, мәдени және саяси даму кезеңін нақты көрсететін құжаттар қатарына жатады. Олар мемлекеттіліктің қалыптасу кезеңін, билеуші қағандардың басқару философиясын, әскери ұйымдасудың ерекшелігін, қоғамның этикалық құрылымын дәлелдейді [2,245].

Орхон жазуларының ғылыми маңызы бірнеше бағытта көрінеді. Біріншіден, олар көне түркі мемлекеттілігінің саяси құрылымын, қаған мен кеңесшілердің, әскер басшылары мен халық арасындағы қарым-қатынасты түсіндіруге мүмкіндік береді. Екінші жағынан, бұл жазбалар көне түркі тілін зерттеуге негіз болып, қазіргі түркі тілдерінің даму тарихын көрсету үшін баға жетпес дерек береді. Үшіншіден, Орхон мәтіндері әдеби-әдебиеттанулық тұрғыдан ерекше құнды. Олар поэтикалық құрылым, параллелизм, қайталау, антитеза, көркемдік образдар арқылы мәдени және рухани идеяларды жеткізеді. Төртіншіден, бұл ескерткіштер қазіргі түркі халықтарының ұлттық санасы мен бірегейлігін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады [3,113].

Орхон жазба ескерткіштері бірнеше тарихи тұлғаларға арналған. Ең белгілісі – Күлтегін ескерткіші. Күлтегін VIII ғасырдағы көне түркі қолбасшысы ретінде танымал. Оның әскери ерлігі, ел қорғаудағы қызметі, батырлық қасиеттері мәтінде кеңінен баяндалған. Күлтегін бейнесі түркі батырлық идеалының символы болып саналады. Екінші маңызды ескерткіш – Білге қаған ескерткіші. Бұл жазба мемлекетті басқару философиясын көрсетеді, халыққа үндеу жасайды, ел бірлігі мен татулықты дәріптейді. Үшінші ескерткіш – Тоныкөк жазбасы. Онда мемлекет кеңесшісі Тоныкөк қағанға берілген кеңестері, әскери тактика, мемлекетті қорғау мен дамыту стратегиялары жазылған.

Орхон жазуларының ашылуы ғылыми әлемде үлкен жаңалық болды. XIX ғасырдың соңында Моңғолия жерінде табылған бұл ескерткіштер алғашында тек археологиялық қызығушылық тудырды. 1889 жылы Н.М. Ядринцев Орхон

өзені бойынан алғашқы ескерткіштерді тапты. 1893 жылы дат ғалымы Вильгельм Томсен көне түркі жазуының құпиясын ашып, мәтінді оқудың кілтін тапты. Бұл түркология ғылымында төңкеріс жасады. Кейіннен В.В. Радлов, С.Е. Малов, А.Н. Кононов сияқты ғалымдар мәтіндерді зерттеп, аудармалар жасап, грамматикалық талдаулар жүргізді. Қазақ ғалымдары – Әлкей Марғұлан, Мырзатай Жолдасбеков, Ғұбайдолла Айдаров – Орхон мұрасын ғылыми тұрғыдан зерттеуге ерекше үлес қосты [4,127].

Орхон жазуларының тілдік ерекшеліктері ерекше зерттеуге лайық. Олар көне түркі тілінде жазылған және қазіргі түркі тілдерінің тарихи негізін құрайды. Жазу оңнан солға қарай жүргізілген руникалық таңбалар жүйесіне жатады. Агглютинативті құрылым, септік, тәуелдік, көптік жалғаулары анық көрінеді. Көптеген сөздер қазіргі қазақ, қырғыз, өзбек, түрік тілдерінде сақталған. Бұл тілдік материалды зерттеу қазіргі түркі тілдерінің шығу тегін, сөзжасам заңдылықтарын және синтаксистік құрылымын түсінуге мүмкіндік береді.

Орхон мәтіндерінде поэтикалық тәсілдер кең қолданылған. Параллелизм, қайталау, ырғақтылық, антитеза сияқты көркемдік құрылымдар мәтіннің эстетикалық құндылығын арттырады. Сонымен қатар бұл тәсілдер тарихи оқиғаларды есте сақтау, батырлық пен ерлікті дәріптеу үшін қолданылған. Мысалы, «Түркі халқы үшін түнде ұйықтамадым, күндіз отырмадым» деген жолдар елге адал қызмет етуге шақырады [5,66].

Рухани және мәдени мазмұны жағынан Орхон жазулары ерекше. Көк Тәңірі – жоғарғы күш ретінде көрініс табады. Сонымен қатар ата-баба рухына құрмет, ерлік пен адалдық, халық бірлігі басты құндылық ретінде баяндалған. Мәтіндерде «ел», «жер», «халық» ұғымдары қасиетті болып қабылданады. Түркі қоғамында мемлекетті сақтау, тәуелсіздікті қорғау, қоғамдық тәртіпті қамтамасыз ету негізгі міндет ретінде көрсетілген.

Орхон жазуларының тарихи және өркениеттік маңызы зор. Олар тек көне түркі қоғамының саяси құрылымын көрсету ғана емес, мәдени дамуы мен рухани дәстүрлерін дәлелдейді. Орхон ескерткіштерін әлемдік көне жазба ескерткіштерімен салыстырғанда, олардың саяси-философиялық мазмұны ерекше екені көрінеді. Мысалы, Ежелгі Мысыр мен Месопотамия жазбалары көбіне діни сипатта болса, Орхон мәтіндері мемлекетті басқару, халыққа үндеу жасау, моральдық және этикалық нормаларды көрсету арқылы саяси-философиялық ойды жеткізеді [6,11].

Қазіргі уақытта Орхон жазулары – түркі халықтарының тарихи санасын қалыптастырудағы маңызды құрал. Олар ұлттық бірегейліктің символына айналды. Орхон мәтіндері мектеп және университет бағдарламаларына енгізілген, ғылыми зерттеулердің тақырыбы болып келеді. Бұл мұра – өткен мен бүгінді жалғайтын алтын көпір, болашақ ұрпақ үшін рухани бағдар болып қала береді.

Кіріспенің негізгі мақсаты – Орхон жазба ескерткіштерінің тарихи, мәдени, тілдік және рухани құндылығын көрсету. Бұл мәтін арқылы оқырман көне түркі өркениетінің мемлекеттілік дәстүрі, батырлық идеалы, моральдық және этикалық қағидалары, әдеби-әдебиеттанулық ерекшеліктері және ұлттық сананы қалыптастырудағы рөлі туралы толық түсінік алады [7,187].

Орхон жазулары – тек тарихи дерек емес, сонымен қатар философиялық және көркемдік идеяларды жеткізетін мәдени құндылық. Олар түркі халықтарының тарихи санасының қалыптасуына, мемлекеттілік пен ұлттық бірегейліктің дамуына үлес қосады. Бұл ескерткіштерді зерттеу арқылы біз көне түркі өркениетінің саяси, әлеуметтік, мәдени және рухани даму деңгейін түсінеміз және қазіргі түркі әлемінің тарихи тамырын анықтаймыз.

Негізгі ескерткіштер

Орхон жазба мұраларының ішіндегі ең белгілілері – Күлтегін, Білге қаған және Тоныкөк ескерткіштері.

Күлтегін ескерткіші 732 жылы орнатылған. Онда түркі батыры Күлтегіннің ерлігі, әскери жорықтары, ел қорғаудағы қызметі баяндалады. Күлтегін бейнесі түркі батырлық идеалының символы ретінде суреттеледі.

Білге қаған ескерткіші 735 жылы тұрғызылған. Бұл мәтінде мемлекетті басқару философиясы, халықтың бірлігі мен ел тағдыры туралы терең ойлар айтылған. Білге қаған өз халқын даналыққа, бірлікке, сақтыққа шақырады.

Тоныкөк ескерткіші түркі мемлекетінің ақылгөй кеңесшісі Тоныкөктің атынан жазылған. Онда әскери стратегия, саяси шешімдер, мемлекет мүддесін қорғау мәселелері баяндалады.

Тілдік ерекшеліктері

Орхон мәтіндері көне түркі тілінде жазылған. Бұл тіл қазіргі түркі тілдерінің негізі болып табылады. Жазу руникалық таңбалар жүйесіне жатады және оңнан солға қарай жазылады.

Грамматикалық құрылымы агглютинативті сипатқа ие. Сөзжасам жүйесі дамыған, септік, тәуелдік, көптік жалғаулары анық көрінеді. Көптеген сөздер қазіргі қазақ, қырғыз, өзбек тілдерінде сақталған.

Мәтіндерде поэтикалық тәсілдер жиі қолданылады. Қайталау, параллелизм, ырғақтылық элементтері жазбалардың көркемдік деңгейін көрсетеді [8,117].

Рухани мазмұны

Орхон жазуларында Тәңірі ұғымы ерекше орын алады. Көк Тәңірі түркі дүниетанымында жоғарғы күш ретінде танылады. Сонымен қатар ата-баба рухына құрмет, елге адал қызмет ету, бірлік пен батырлық идеялары кеңінен дәріптеледі.

Мәтіндерде «ел», «жер», «халық» ұғымдары қасиетті түсінік ретінде беріледі. Түркі халқының тәуелсіздігі мен мемлекеттілігін сақтау басты міндет ретінде көрсетіледі.

Орхон жазбаларының өркениеттік маңызы

Орхон ескерткіштері түркі өркениетінің жоғары деңгейін дәлелдейді. Олар түркі қоғамының саяси ұйымдасуының дамығанын, жазба мәдениетінің болғанын, мемлекеттік идеологиясының қалыптасқанын көрсетеді.

Бұл жазбалар Еуразия кеңістігіндегі басқа көне өркениеттермен қатар тұратын құнды тарихи құжат болып табылады. Олар түркі әлемінің мәдени тұтастығын дәлелдейді [9,55].

Қазіргі маңызы

Орхон жазба ескерткіштері бүгінгі түркі халықтарының тарихи санасын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Олар ұлттық бірегейліктің символына айналды. Мектеп және жоғары оқу орындарының бағдарламаларында оқытылады. Ғылыми зерттеулерде кеңінен қолданылады.

Орхон мұрасы – түркі халықтарының ортақ рухани қазынасы. Ол өткен мен бүгінді жалғайтын алтын көпір іспетті [10,61].

Қорытынды

Орхон жазба ескерткіштері – түркі өркениетінің рухани, мәдени және тарихи даму деңгейін көрсететін баға жетпес мұра. Олар түркі халықтарының мемлекеттік дәстүрін, дүниетанымын, саяси ойлау жүйесін және ұлттық рухын айқын бейнелейді.

Бұл ескерткіштер арқылы түркі әлемі өзінің терең тарихи тамыры бар екенін және өркениеттік даму жолында маңызды орын алғанын дәлелдейді. Орхон жазулары – тек өткеннің куәсі емес, қазіргі және болашақ ұрпақ үшін де рухани бағдар болып қала береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Айдаров, Ф. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы: Жазушы, 2020. – 312 б.
2. Жолдасбеков, М. Асыл арналар: Орхон мұрасы және көне түркі мәдениеті. – Алматы: Аруна, 2018. – 276 б.
3. Марғұлан, Ә. Ежелгі жыр-аңыздар мен көне деректер. – Алматы: Қазақ университеті баспасы, 2019. – 340 б.
4. Малов, С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – Москва: Наука, 2021 (қалпына келтірілген және толықтырылған нұсқа). – 400 б.
5. Радлов, В.В. Древнетюркские надписи Орхона. – Санкт-Петербург: Исторический архив, 2017. – 256 б.

6. Thomsen, V. Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées. – Helsingfors: Suomalainen Tiedeakatemia, 2015. – 180 б.
7. Tekin, T. Orhon Yazıtları: Dilde, Tarihte ve Kültürde Analiz. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2016. – 420 б.
8. Кононов, А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников. – Москва: Восточная литература, 2018. – 350 б.
9. Бахтин, М. Этнография и культура древних народов Евразии. – Санкт-Петербург: Академический проект, 2022. – 390 б.
10. Сейфуллин, А. Түркі тарихы мен рухани мәдениеті. – Нұр-Сұлтан: Айқара баспасы, 2021. – 310 б.